

ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (Ιανουάριος 2007)

Συγγραφέας: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

I

Οι αρχές για την προστασία και την αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μνημείων έχουν άμεση σχέση με τις αξίες που αναγνωρίζουν οι κοινωνίες των ανθρώπων σε αυτά. Η εξέλιξη των κοινωνιών -πολιτική, οικονομική, μορφωτική και κυρίως πολιτιστική- συνδέεται με την τύχη των μνημείων και με τις αρχές που ακολουθούνται στη μεταχείρισή τους. Και όχι αμέσως, συνήθως με σημαντική καθυστέρηση δεδομένου ότι η εξέλιξη δεν είναι ομοιόμορφη· λίγα μέλη της κοινωνίας έχουν πραγματικό ενδιαφέρον για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Στην Ελλάδα διαπιστώνεται ουσιώδης διαφορά από τις άλλες χώρες ως προς την εκτίμηση του πολιτιστικού κεκτημένου. Μετά την Επανάσταση καταδικάζεται κατηγορηματικά ο,τιδήποτε έχει σχέση με την Τουρκοκρατία και δυσανάλογα θαυμάζεται κάθε τι που ανήκει στην Αρχαιότητα. Η ιδέα τροφοδοτείται από τα κλασικιστικά ιδεώδη που δεσπόζουν στην Ευρώπη του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνας και έχει προκύψει από την έλλειψη παιδείας των Ελλήνων, οι οποίοι, ενώ υιοθετούν ένα ρητορικό θαυμασμό για την κλασική Ελλάδα, περιφρονούν την άμεση κληρονομιά τους, συμπεριλαμβανομένης και της βυζαντινής. Αποτέλεσμα είναι η κάθαρση των κλασικών αρχιτεκτονικών μνημείων από τις μεταγενέστερες προσθήκες τους, η παραμόρφωση ή η κατεδάφιση σπιτιών και μεταβυζαντινών εκκλησιών προκειμένου να εξυπηρετηθούν νέες πρακτικές ανάγκες.

Έως το τέλος του 19ου αιώνας, παρά το γεγονός ότι στην Ευρώπη έχουν διατυπωθεί θεωρητικές ιδέες για την αποκατάσταση των μνημείων, στην Ελλάδα

επικρατεί ο εμπειρισμός και δεν γίνεται κόν λόγος περί αρχών ή περί διακρίσεως των αξιών των οποίων φορείς είναι τα αρχιτεκτονικά μνημεία και άλλων σχετικών θεμάτων.

II

Κατά το πρώτο αυτό διάστημα της ζωής στην Νέα Ελλάδα η νομική προστασία των μνημείων κατοχυρώνεται από τον Αρχαιολογικό Νόμο (1838), ο οποίος εφαρμόζεται εκλεκτικά. Πλην των ανασκαφών κάποιες αναστηλωτικές δραστηριότητες αναπτύσσει η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι εργασίες στερεώσεως στην Μονή Δαφνίου (1891-97) μαρτυρούν και τις πρώτες φροντίδες για βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα.

Μία δεύτερη διακριτή περίοδος για την μεταχείριση του μνημειακού πλούτου είναι μεταξύ 1895 και 1933, αυτή κατά την οποία ανέπτυξε ιδιαίτερη δραστηριότητα ο Νικ. Μπαλάνος κυρίως στην Ακρόπολη. Και πάλι ιδιαίτερη προστασία και φροντίδα δίδεται στην κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας και τα σπουδαιότερα έργα πραγματοποιούνται στην Αθηναϊκή Ακρόπολη, στον ναό του Επικούρειου Απόλλωνος, στην Επίδαυρο, στην Κόρινθο. Ο Μπαλάνος, κρινόμενος από τα έργα του (δεδομένου ότι από τα γραπτά του απουσιάζει ο θεωρητικός προβληματισμός), προσπάθησε να βελτιώσει την αναγνωσιμότητα των αρχαίων ερειπίων και να βελτιώσει την εικαστική τους εικόνα ή την καλλιτεχνική τους αξία. Εν μέρει το πέτυχε. Δυστυχώς αγνόησε την αρχή του σεβασμού των αρχαιολογικών αξιών απολαξεύοντας κατά περίπτωση τα αρχαία μάρμαρα και παρατοποθετώντας τα μέλη των μνημείων για ευκολία, παρά τις υποδείξεις επωνύμων αρχαιολόγων. Η εμπιστοσύνη του στην τεχνολογία της εποχής, στο beton και στις σιδηροκατασκευές, απεδείχθη αργότερα ολέθρια για τα μνημεία. Η τεκμηρίωση, με σχέδια και φωτογραφίες προ των επεμβάσεων, υπήρξε ατελέστατη

και η δημοσίευση της τελείως ανεπαρκής. Αν και τα έργα του Μπαλάνου κρίθηκαν αυστηρά το 1922, η αποδοχή τους από την κοινωνία υπήρξε γενικώς θετική γιατί κανείς τότε δεν ανέλυε σε ποιες αρχές βασίζονταν.

III

Ο Αρχαιολογικός Νόμος του 1932 εξακολούθησε να προστατεύει κυρίως τα προ του 1453 μνημεία, αλλά αρχίζει να υπάρχει και συνεχώς να αυξάνεται το ενδιαφέρον για τα Βυζαντινά, τα Μεταβυζαντινά και τα λαϊκού πολιτισμού έργα. Οι Γ. Σωτηρίου, Α. Ζάχος, Φ. Κόντογλους, Δ. Πικιώνης και Α. Ορλάνδος είναι οι πρώτοι μελετητές τους, ενώ συστηματικές εργασίες αποκαταστάσεως γίνονται στον Μυστρά, στην Σκριπού, την Άρτα. Η θεωρητική διατύπωση αρχών είναι και εδώ ακόμα ανύπαρκτη, αλλά υπάρχουν τουλάχιστον οι πρώτες επιστημονικές τεκμηριώσεις και οι πρώτες έρευνες.

Κατά την επομένη περίοδο, μεταξύ 1935 και 1966 δεσπόζει στα θέματα διαχειρίσεως και αποκαταστάσεως των μνημείων η προσωπικότητα του Α. Ορλάνδου. Για τα θέματα αυτά παρατηρείται συνεχώς αυξανόμενο κοινωνικό ενδιαφέρον, αν και το κίνητρο, ιδίως μετά τον πόλεμο, είναι περισσότερο η προβολή των μνημείων για την τουριστική ανάπτυξη. Τώρα υπάρχουν προθέσεις συντηρήσεως, αποκαταστάσεως και προβολής εξ ίσου των κλασικών και των βυζαντινών- μεσαιωνικών μνημείων, καθώς και βελτιώσεως της τεχνολογίας με την χρήση ανοξειδωτων μετάλλων.

Δεν υπάρχει όμως ακόμα στην Ελλάδα αναφορά σε αξίες των διατηρητέων κτηρίων ούτε σε αρχές επεμβάσεως. Ο πολυγραφότετος Ορλάνδος δεν απασχολήθηκε ποτέ με αυτές. Υπάρχουν όμως σημαντικές «αποδόσεις» έργων, εκτενείς δηλαδή εκθέσεις για επεμβάσεις που έγιναν σε επώνυμα κυρίως μνημεία (τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, τον Όσιο Λουκά, το Δαφνί, την στοά της Βραυρώνος), πράγμα που αποτελεί ασφαλώς πρόοδο.

Στις παραπάνω αποκαταστάσεις είναι σαφής η πρόθεση βελτιώσεως της γενικής εικόνας των μνημείων με επί μέρους απομακρύνσεις νεωτερικών στοιχείων και με συμπληρώσεις. Παραλλήλως όμως γίνονταν και ανακατασκευές αφ' ενός

τμημάτων για λόγους σωστικούς (όπως στους ναούς του Μυστρά) ή λόγους αναγνωσιμότητας των ερειπίων (ναοί Ιουνίου και Αφαίας Αιγίνης) και αφετέρου για λόγους επαναχρήσεως (Ηρώδειον Αθηνών, Στοά του Αττάλου στην Αγορά). Η κριτική της μεγάλης αυτής δραστηριότητας δεν είναι ακόμα επιστημονική, δηλαδή αναλυτική ως προς τις αρχές που σε κάθε περίπτωση ακολουθήθηκαν.

Πολύ σημαντική πρόοδος γίνεται κατά την ίδια περίοδο και στην νομοθεσία της προστασίας. Με νέους νόμους προστατεύονται αφ' ενός ιστορικά σύνολα και οικισμοί και αφ' ετέρου τόποι ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Άρχισε και στην Ελλάδα να υπάρχει η έννοια της προστασίας του περιβάλλοντος κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης (Κοσμητείας Τοπίου και Πόλεων, Δ. Πικιώνη, Παπαγιαννοπούλου Παλαιού κ.α.).

Το 1964 συντάσσεται με πρωτοβουλία του διεθνούς I.CO.MO.S ο Χάρτης της Βενετίας. Πρόκειται για ένα πλαίσιο αρχών, σεβασμού όλων των αξιών (καλλιτεχνικών, ιστορικών, επιστημονικών, χρηστικών, συναισθηματικών, συμβολικών, περιβαλλοντικών) που αναγνωρίζουμε στα αρχιτεκτονικά μνημεία και τα ιστορικά σύνολα, και αποκλείει τις ανακατασκευές. Ο Χάρτης κωδικοποιεί διάφορες παλαιότερες οδηγίες και γίνεται από τότε διεθνώς αποδεκτός. Η Ελλάς τον προσυπέγραψε, χωρίς αυτό να σημαίνει άμεση μεταβολή στα εδώ κρατούντα.

Γύρω στο 1970 δόθηκε διεθνώς μεγάλη σημασία αφ' ενός στις χρηστικές αξίες των παλαιών κτηρίων και στην εγκατάσταση νέων χρήσεων σε παλαιά κελύφη και αφ' ετέρου στην ολοκληρωμένη αποκατάσταση κυρίως υποβαθμισμένων πολεοδομικών συνόλων. Στην Ελλάδα υπήρξε κάποιος θεωρητικός προβληματισμός, οι εφαρμογές όμως των ιδεών αυτών έγιναν μετά το 1975 και σε μικρή σχετικώς κλίμακα.

IV

Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 έγιναν στα ελληνικά αρχαιολογικά πράγματα ουσιώδεις αλλαγές οφειλόμενες κυρίως στη νέα οργάνωση της εκτελέσεως των έργων συντηρήσεως και αποκαταστάσεως της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς,

ανταποκρινόμενες στις μορφωτικές και τις πολιτιστικές εξελίξεις της ελληνικής κοινωνίας καθώς και τις συνεχώς αυξανόμενες σχέσεις της με τις Ευρωπαϊκές χώρες. Δημιουργήθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν πολυεπιστημονικές επιτροπές που ανέλαβαν την μελέτη και ακολούθως την εκτέλεση των εργασιών και παράλληλα έγιναν βελτιώσεις στη νομική προστασία μνημείων και συνόλων, η οποία επεκτάθηκε στα νεώτερα και στους παραδοσιακούς λεγόμενους οικισμούς.

Οι αρχές που έγιναν δεκτές στις Επιτροπές εκτελέσεως αρχαιολογικών έργων (αρχικώς στα μνημεία της Ακροπόλεως και σήμερα σε 39 μνημεία ή σύνολα σε όλη την Ελλάδα) συνοψίζονται στα εξής:

Πολυεπιστημονική σύνθεση. Τήρηση των αρχών του Χάρτη της Βενετίας. Σύνταξη λεπτομερών μελετών για κάθε επέμβαση. Καθιέρωση διαδικασίας αξιολογήσεως και ελέγχου των μελετών. Πλήρης τεκμηρίωση προ, κατά το διάστημα και μετά την επέμβαση. Διαφάνεια και ενημέρωση. Δημοσιεύσεις. Διαχείριση και συντήρηση μετά την ολοκλήρωση των έργων. Ειδικώς για τα μνημεία της κλασικής αρχαιότητας, τα οποία είναι δομημένα εν ξηρώ, τηρούνται πέραν του Χάρτη της Βενετίας και οι ακόλουθες αρχές: Το αναστρέψιμο των επεμβάσεων, το οποίο επιτυγχάνεται με συγκεκριμένους τρόπους τεκμηριώσεως και εργασίας. Η διατήρηση της αυτοτέλειας των αρχιτεκτονικών μελών. Ο περιορισμός των επεμβάσεων στις απαραίτητες.

Εννοείται ότι σε όλες τις μελέτες προηγείται η θεωρητική διατύπωση των αρχών που ακολουθούνται, ότι γίνεται πρωτότυπη έρευνα όπου αυτό χρειάζεται και ότι χρησιμοποιείται η νέα τεχνολογία τόσο ως προς τα χρησιμοποιούμενα υλικά όσο και ως προς τους τρόπους τεκμηριώσεως και της συγκροτήσεως αρχείων.

Η πρόοδος που διαπιστώνεται κατά την περίοδο από το 1975 και εξής οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Η κατάρτιση και η εξειδίκευση αρχιτεκτόνων, πολιτικών μηχανικών και αρχαιολόγων σε ζητήματα συντηρήσεως, αποκαταστάσεως και διαχειρίσεως μνημείων και συνόλων και η δημιουργία σχετικών μεταπτυχιακών προγραμμάτων στην Ελλάδα συνέτειναν όχι μόνο στην αναβάθμιση του μνημειακού πλούτου της χώρας αλλά και στην διαμόρφωση ενός ευρύτερου πνεύματος αντιλήψεως γι αυτόν. Η χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση κατά την τελευταία δεκαετία, έκανε δυνατή την ανάπτυξη μεγάλων έργων, στα οποία η συστηματική εφαρμογή των αρχών για τις οποίες έγινε λόγος δοκιμάσθηκαν σε μνημεία με διαφορετικό χαρακτήρα και σε διαφορετική κατάσταση συντηρήσεως και έτσι, να επισημανθούν αδυναμίες και να υπάρξουν καινοτομίες.

Η συμμετοχή της Ελλάδος σε διεθνείς οργανισμούς (UNESCO, Συμβούλιο της Ευρώπης, ICOMOS, ICOM, Europa Nostra) έβγαλε την χώρα από την απομόνωση σε αυτά τα θέματα, στην οποία βρισκόταν άλλοτε. Μια σειρά οδηγιών ή διεθνώς αποδεκτών αρχών υιοθετήθηκε επισήμως ή επηρέασε εμμέσως τις εδώ αποφάσεις και εξελίξεις:

- Η διακήρυξη του Amsterdam (1975) για τις σχέσεις με τον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό καθώς και για την ολοκληρωμένη διατήρηση.
- Οι οδηγίες του Nairobi (1976) για την προστασία ιστορικών τόπων.
- Η σύμβαση της Granada (1985) για την αρχιτεκτονική κληρονομιά της Ευρώπης.
- Ο Χάρτης του ICOMOS (1990) για τα αρχαιολογικά ευρήματα.
- The Nara Document (1994) επί της αυθεντικότητας των μνημείων.
- Η διακήρυξη του San Antonio (1996) επίσης επι της αυθεντικότητας.

Η εξέλιξη των κοινωνιών δημιουργεί και στα εξεταζόμενα θέματα μια δυναμική ως προς την εκτίμηση των αξιών της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και συνακόλουθα συνεχείς αναθεωρήσεις και βελτιώσεις των αρχών που διέπουν τις επεμβάσεις σε μνημεία και ιστορικά σύνολα. Πρόκειται δηλαδή για μία χωρίς τέλος διαδικασία κριτικής για τους τρόπους με τους οποίους το παρελθόν θα παραδοθεί στο μέλλον.

Το κείμενο αποτελεί εισήγηση στη Διημερίδα που διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία για την προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στις 1-2 Δεκεμβρίου 2006 στη Χίο.